

Отже, семантична близькість віддієслівних іменників опредметненої дії до дієслів і їх протиставленість решті віддієслівним іменникам, що належать до інших словотвірних категорій (означають конкретні назви речей та істот), зумовила і їх граматичні особливості, а саме: обмежене творення форм множини.

Література

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
2. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – №6. – С. 22–28.
3. Колібаба Л.М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
4. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: Монографія. – Херсон: Айтлант, 2001. – 240 с.
5. Пінчук О.Ф. Віддієслівні іменники в сучасній українській мові: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1972. – 243 с.
6. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 35–82.

Ю.М.Топчій

Граматична адаптація субстантивних галліцизмів в українській мові (аспект родової маркованості)

Серед численних питань, пов'язаних із вивченням міжмовної взаємодії, питання власне лінгвістичні концентруються навколо проблем залучення, адаптації й подальшого функціонування запозичень у системі мови-реципієнта, якою в нашому випадку постає українська. Особливості освоєння іншомовних запозичень, зокрема галліцизмів, досліджували вітчизняні та зарубіжні лінгвісти, серед яких О.Г.Муромцева, М.А.Жовтобрюх, О.А.СТИШОВ, Ю.В.Цимбалюк, Г.С.Онуфрієнко, Л.П.Крисін, Д.С.Лотте, Л.В.Чурсіна, І.В.Бойчук, В.П.Сімонок, Д.В.Мазурик та ін. Процес адаптації, "вживляння" іншомовного слова до лексичної системи української мови має певні закономірності. Як зазначав О.О.Потебня, "кажучи а рїогї, всяке чужомовне слово на новому ґрунті мусить переродитися" [11, с. 173], врахування ж усіх аспектів "переродження" іншомовного слова утруднюється його

багатоплановістю. Отже, студіювання та подальшу розробку проблем адаптації вважаємо актуальними. Мета даної статті – схарактеризувати основні тенденції граматичної адаптації іншомовних слів, детально зупинитись на складностях родової маркованості лексичних галліцизмів-субстантивів на українському мовному ґрунті.

Адаптація іншомовних слів відбувається одночасно кількома шляхами й охоплює фонетико-графічний, морфологічний та семантичний аспекти розгляду. Як слушно вказував Ф. де Соссьюр, "...запозичене слово вже не видається таким, відколи його вивчають у складі системи, – там воно існує лише завдяки своїм стосункам і протиставленням з іншими пов'язаними з ним словами, як і всяке питоме слово цієї мови" [12, с. 36].

Граматична адаптація, як один із важливих складників морфологічного освоєння, постає вирішальним фактором на етапі входження запозичень до системи української мови й набуття ними у зв'язку з цим відповідних категоріальних ознак, причому мова-реципієнт, як правило, окреслює межі формальної перебудови запозиченої лексики, що спостерігається в унікальній формі, якої набуває запозичене слово, втрачаючи через відсутність умотивованості свої деякі словотвірні й морфологічні характеристики. Як слушно зазначає Ю.В.Лисенко, "при зіткненні граматичних значень мови-реципієнта і мови-джерела домінує, як правило, мова-реципієнт" [7, с. 61]. З іншого боку, характер модифікацій матеріальної форми запозиченого слова може визначатися також і потенціями системи мови-донора, яка встановлює межі можливих коливань та варіацій.

Традиційною вважається думка, що запозичені слова не займають якогось особливого положення по відношенню до граматичного ладу мови-реципієнта, не порушують й не розхитують його, а підкоряються йому так само, як автохтонні слова. На неможливості вживання слова в мовленні поза граматичними категоріями наголошував Л.П.Крисін, причому "приписування" того чи іншого елемента до певної парадигми він розуміє "не як процес, а як одноразовий, миттєвий акт" [6, с. 37–38].

Для запозичуваних іменників, з одного боку, та прикметників і дієслів – з іншого, адаптація постає якісно різною, що зумовлено загальними закономірностями запозичення слів: найбільш "привабливими" для запозичення є іменники (70–75%), далі йдуть дієслова (18–23%), прикметники (3–5%) й закінчують список прислівники, прийменники та вигуки (0,5–1%) [14, с. 20–21]. Саме цим можна пояснити наявність французьких іменників, що були запозичені майже без змін у своїй

морфологічній структурі, причому для передачі морфологічної тотожності слова для української мови було несуттєвим, що саме знаходиться в абсолютному кінці запозичуваного слова – суфікс чи приголосний, що входить до складу кореня. Так, морфологічна адаптація галліцизмів-іменників *бюрократ* (фр. *bureaucrate*) і *бюрократизм* (фр. *bureaucratisme*) була однаковою, хоча в першому випадку кінцевий приголосний відноситься до кореня, а в другому *-изм* – це суфікс. Отже, членованість слова не впливає на особливості його морфологічної адаптації, хоч цей аспект, на наш погляд, також має враховуватися. Відмітимо при цьому, що українська мова переймає не всі форми запозичуваних слів, а лише одну, частіше за все початкову, причому навіть вона може підлягати змінам у процесі освоєння.

Стосовно галліцизмів вкажемо, що кожен з них свого часу ставав фактом лексичної системи української мови, причому необхідною умовою цього, на нашу думку, поставало саме їх відповідне граматичне оформлення – підключення до структурно-семантичних рядів мови-реципієнта, що у свою чергу супроводжується набуттям відповідних граматичних категорій і класів (рід, число, відмінок), причому форми роду відіграють провідну роль в усій морфології запозиченого субстантиву: "рід, по суті, "програмує" семантичну функцію іменника в реченні" [4, с. 62], вказує на його віднесеність до певної словозмінної парадигми. Відмітимо, що для запозичень ці ряди не є такими очевидними, як для питомих слів, проте структурно вони неминуче існують, оскільки, як зазначає О.С.Хлинова, будь-яке нове слово завжди "шукає" собі подібних, причому в першу чергу на увазі мається суто зовнішня подоба [14, с. 13].

В українській мові кожний іменник формується як лексема з ознакою певного роду, причому в мовленнєвій діяльності, яка відображає всю сферу мовної практики, граматичний рід, на думку Р.С.Помірко, "динамічно пов'язаний з лексичним значенням і виступає його релевантною ознакою" [10, с. 35], являє собою "певну єдність планів змісту та вираження" [1, с. 14]. План вираження реалізується переважно шляхом узгодження за родом, тобто на граматичному й синтаксичному рівнях. У плані ж змісту зв'язок між родовою віднесеністю іменників та їх предметним значенням є неоднаковим для різних категорій іменників. У.Вайнрайх, який вивчав граматичну адаптацію англійських іменників в усному мовленні іммігрантів у США, відмічає, що у віднесенні запозиченого іменника до того чи іншого граматичного роду відіграють роль найрізноманітніші фактори, серед яких: біологічна стать означуваної іменником особи, форма слова при

позначенні неживих предметів, граматичний рід синонімічного слова мови-реципієнта [3, с. 81]. Проведений аналіз засвідчує, що вказані чинники поряд з іншими діють і при граматичному освоєнні лексичних галліцизмів в українській мові. Так, віднесення французьких запозичених субстантивів на позначення істот до одного з трьох родів семантично прозоре, пор.: *мадам* (фр. *madame*, букв. "моя пані"), *куртизанка* (фр. *courtisane*, букв. "придворна дама"), *кюре* (фр. *curé*), *куртьє* (фр. *courtier* – "посередник"), *гарсон* (фр. *garson*, букв. "хлопчик"), *жіголо* (фр. *gigolo*), причому відмітимо, що тут першим обов'язковим кроком є граматичне узгодження за статтю особи, а при нагоді, як вказує Ю.В.Цимбалюк, – переоформлення кінцевих структурних елементів запозичуваних слів, не властивих українській мові, за типом українських питомих форм [16, с. 25]; для неістот, однак, такий зв'язок вбачається немотивованим та носить випадковий характер, демонструючи тенденцію до ослаблення родових протиставлень у подібних словах. Так, галліцизми *купюра* (фр. *coupure*), *гарантія* (фр. *garantie*), *піпетка* (фр. *pipette*), *баталія* (фр. *bataille*) і под. без утруднень відносяться до 1-го типу відмінювання; *рапорт* (фр. *rapport*), *пеньюар* (фр. *peignoir*), *сюжет* (фр. *sujet*) і под. – до 2-го типу відмінювання; *жирандоль* (фр. *girandole*), *кадриль* (фр. *quadrille*), *гуаш* (фр. *gouache*) і под. – до 3-го типу відмінювання. Вкажемо, однак, що хоч традиційно усі запозичення розподіляються між двома родовими класами – чоловічим та жіночим родами залежно від постфіксального оформлення слова [13, с. 48], при з'ясуванні їх граматичного роду труднощі все ж відмічаються.

Грамматичний рід лексичних галліцизмів в українській мові може співпадати з родом їхніх етимонів у мові-донорі: *лога* (фр. *loge* f), *п'єса* (фр. *pièce* f), *пикет* (фр. *piquet* m) та ін. Ця відповідність, однак, не відноситься до непорушних явищ, не завжди дотримується й не повинна дотримуватися, оскільки українська мова має свої самобутні, історично складені традиції щодо віднесення іменників до того чи іншого роду. Зазначимо, що невідповідність формальних показників роду в українській та французькій мовах зумовлена й типологічними особливостями цих мов. Так, в аналітичній системі французької мови, на відміну від української, головним показником граматичної категорії роду субстантиву постає артикль (**le** ч.р., **la** ж.р. – для форм однини, **les** – для форм множини обох родів). Оскільки системі української мови це явище не властиве (оформлення категорії роду виражається в українській мові на морфологічному, синтаксичному, словотвірному й семантичному рівнях), основним показником згаданих категорій по-

стає морфологічний вигляд запозичених субстантивних галліцизмів, набір флексій, що в свою чергу часто спричиняє зміну роду. Відмічається й внутрішньомовна боротьба при визначенні родової форми, що простежується в ряді французьких субстантивів, які демонструють коливання в граматичній категорії роду, пор.: *манжет* – *манжета* (фр. *manchette f*), *аркебуз* – *аркебуза* (фр. *arquebuse f*), *абрикос* – *абрикоса* (фр. *abricot m*) тощо. Проте таких дублетів, по-перше, мало, по-друге, вони не є надбанням практики, а відображені лише в словниках із зазначенням більш нормативної форми (у наведених прикладах – на першому місці) [15, с. 78].

Маркування французьких субстантивів-неістот певним родом пояснюється наступними тенденціями: 1) намаганням зберегти рід мови-донора; 2) набуттям граматичної категорії роду вже на ґрунті сприймаючої мовної системи залежно від оформлення абсолютного кінця слова. Важливу роль у родовому оформленні відіграє також явище морфологічної та семантичної аналогії з автохтонними словами. Аналогія містить у собі широке коло асоціативно-адаптивних явищ, суть яких зводиться, на думку Ф.О.Нікітіної, до "систематизації мовних форм, до усунення поодиноких, ізольованих форм внаслідок віднесення їх до тих чи інших типів або парадигм... для стабільності свого існування слово "шукає" два види зв'язків – смисловий (семантичні асоціації з іншими словами, зокрема з мотивуючими) і структурний (співвіднесеність з тією чи іншою моделлю)" [9, с. 22]. Смислові ж зближення (від випадкової аналогії до повної синонімізації включно), за А.В.Міртвим, часто енергійніше протистоять лінії формальних зближень та формальних поглинань: "У групі не лише істот, а й іменників-неістот ми часто вдаємося до руйнації форми запозичуваного слова з метою його включення до тої чи іншої групи питомих слів" [8, с. 214].

Чоловічим родом маркуються запозичені галліцизми-субстантиви з основою на приголосний і нульовим закінченням. Причому під це правило підводяться іменники, що зберігають рід своїх прототипів у мові-джерелі: *браслет* (фр. *bracelet m*), *гараж* (фр. *garage m*), *інжектор* (фр. *injecteur m*), *жетон* (фр. *jeton m*), *кабриоль* (фр. *cabriole m*), та іменники, які у французькій мові закінчувалися на приголосний (з *-e muet*) і належали до жіночого роду: *бом* (фр. *botte f*), *компрес* (фр. *compresse f*), *компот* (фр. *compote f*). Відзначимо, що субстантиви чоловічого роду з фіналами на приголосний оформлюються найбільш чітко.

В українській мові окремі запозичені галліцизми-субстантиви жіночого роду незалежно від свого кінцевого оформлення можуть

зберігати рід мови-донора, оформлюючись фіналлю **-а** (або її еквівалентом **-я**) відповідно до українських питомих слів: *поза* (фр. *pose f*), *батарея* (фр. *batterie f*), заст. *гарнітура* (фр. *garniture f*), більш пізнь – *гарнітур* (фр. *garniture f*). Такий тип оформлення був викликаний тенденцією до збереження роду прототипу у мові-донорі, а також явищем морфологічної та семантичної аналогії з питомими українськими словами 1-ї відміни. Як зазначав Л.А.Булаховський, жіночий рід мови-джерела (мається на увазі французька мова – Ю.Т.) частіше відображався у зовнішньому вигляді слова – воно підпадало під тип відмінювання на **-а**; пізніше переважають вже форми чоловічого роду, що були більш відповідними французькій вимові [2].

Субстантиви, флексії чи фінали яких утруднювали їх підключення до тих чи інших типів імен морфологічної системи мови-реципієнта, або переоформлювалися, або не отримували відповідного морфологічного оформлення, утворюючи фонд незмінюваних іменників, які свого часу виступили як своєрідна новація в системі українських морфологічних типів та створили опору для нових аналогій. А.В.Суперанська вказує на те, що "слова, які не знаходять собі подібних серед слів мови-реципієнта, тобто слова, морфологія яких є чужорідною по відношенню до основних морфологічних типів, складають особливий розряд у складі сприймаючої лексичної системи" [13, с. 133].

Французькі запозичені субстантиви жіночого та чоловічого родів з фіналями **-о**, **-е** за аналогією до українських іменників на **-о**, **-е** здебільшого маркуються середнім родом: *жабó* (фр. *jabot m*), *дражé* (фр. *dragée f*), *депó* (фр. *depot m*), *релé* (фр. *relais m*), *шосé* (фр. *chaussée f*) та ін., проте за семантичними ознаками вони можуть бути віднесені до чоловічого або жіночого роду (пор. кореляти подібних слів у французькій мові). В окремих випадках, коли незмінні іменники міцно освоюються мовою-реципієнтом, у їх складі може спостерігатися виділення закінчень, що уможлиблює їх відмінювання за типом іменників середнього роду на зразок "*вікно*", "*дереце*", пор.: *пальтó* (фр. *paletot m*), *пальтá*, (у) *пальті* тощо.

На окремий розгляд заслуговує історія адаптації субстантивних галліцизмів з кінцевим **-е** зі значенням особи, які на українському ґрунті пішли шляхом зближення в морфологічному аспекті зі своїми французькими корелятами: отримуючи відповідну родову характеристику, деякі з них у процесі освоєння граматичною системою української мови не можуть позбавитися властивостей мови-донора, що, безумовно, впливає на їхню форму: *конферансьє* (фр. *conferencier m*), *рантьє* (фр. *rentier m*), *кутюрьє* (фр. *couturier m*), *шансоньє* (фр.

chansonier m) та ін. Очевидно, тут виявляється принцип додатковості: "те, що позначено на лексичному рівні, на морфологічному рівні може й не позначатись" [17, с. 119]. Вкажемо, що такі слова, поряд з іншими численними незмінюваними галліцизмами, продовжують тяжіти до системи рідної мови, залишаючись в українській мові на позиціях позасистемних явищ.

Широкий спектр репрезентації невідмінюваних французьких субстантивів свідчить про їх актуальність та широку вживаність в українській мові, пор.: *абреже́* (фр. *abrégé*), *боа́* (фр. *boa*), *трюмо́* (фр. *trumeau*), *парвеню́* (фр. *parvenu*), *рагу́* (фр. *ragoût*), *жалюзі́* (фр. *jalousie*) та ін. Як розряд слів з нульовою парадигмою, невідмінювані іменники значно вплинули на розвиток нефлективної морфології української мови. Відсутність відмінкових закінчень у цих словах пояснюється, на думку Л.П.Єфремова, тим, що їх кінцеві голосні входять до основи, тобто постійної частини слова, яка містить у собі лексичне значення; додавання закінчень до подібних іменників, що сприймаються як чисті основи, порушило б семантику цих слів, лишило б смислу, не кажучи вже про фонетичні незручності такої вимови [5, с. 81].

Відносячи до незмінюваних іменників частіше галліцизми, що закінчуються на голосний, носії української мови керуються переважно формальною ознакою, проте, на наш погляд, основою для морфологічних класифікацій повинні слугувати й семантичні параметри. Крім того, слід зважати на те, що маркування роду невідмінюваного іменника безпосередньо залежить від його контекстуального оточення, тобто від форм узгоджуваних з ним слів, тому вважаємо за необхідне враховувати не лише семантичний аспект, але й синтаксичну, синтагматичну, закріпленість конкретного галліцизму.

Отримані результати засвідчують, що спосіб встановлення категорії роду за формальними ознаками в українській граматиці є домінуючим, проте труднощі з визначенням роду запозичень, зокрема галліцизмів, все ж виникають, оскільки для більшості пересічних носіїв української мови запозичена лексика залишається за межами активного словникового вжитку.

Рішення одного з проблемних питань, пов'язаного з визначенням категорії роду запозичених субстантивів-галліцизмів, які ще не повністю адаптувалися в українській мові, вбачаємо, по-перше, у підборі так званого "ключового" слова: *екю* (ст.-фр. *escut*) – **монета**, *гризайль* (фр. *grisaille*) – **спосіб живопису**, *гавот* (фр. *gavotte*) – **танець**, *авеню* (фр. *avenue*) – **вулиця**; по-друге, в узгодженні галліцизма з різними

формами повних і коротких прикметників та дієприкметників: **стрункий силуєт** (фр. *silhouette*), **прозора вуаль** (фр. *voile*), **проведене метро** (фр. *métro*); по-третє, в узгодженні галліцизма з різними формами дієслів у минулому часі дійсного способу та в умовному способі: **гірлянда** (фр. *guirlande*) **сяяла**, **абажур** (фр. *abat-jour*) **прикриває**, **відчувалася б ініціатива** (фр. *initiative*), **було б пенснє** (фр. *pinces-nez*); по-четверте, у заміні галліцизма-іменника різними займенниковими формами: **букет** (фр. *bouquet*) – **який**, **оранжерея** (фр. *orangerie*) **наша**, **резюме** (фр. *resumée*) **своє**.

Отже, аналіз результатів особливостей освоєння запозичених французьких субстантивів на рівні граматичної категорії роду довів, що вирішальним у віднесенні французьких субстантивів до певного роду постає формальний чинник. Труднощі, які виникають при визначенні граматичного роду галліцизмів, вирішуються відповідно до правил, що діють в українській граматиці, коли враховуються не лише формальний та семантичний аспекти, а й синтаксична, синтагматична закріпленість конкретного галліцизму.

Перспективи подальшого дослідження пов'язуємо з послідовним застосуванням комплексного аналізу особливостей адаптації лексичних галліцизмів на всіх рівнях української мовної системи.

Література

1. Аксенов В.Я. К проблеме экстралингвистической мотивации грамматической категории рода // Вопросы языкознания. – 1984. – №1. – С. 14–21.
2. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. – К.: Радянська школа, 1954. – 468 с.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты / Пер. с англ. и коммент. Ю.А.Жлуктенко. – К.: Вища школа, 1979. – 263 с.
4. Загнітко А.О. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – 1987. – №2. – С. 62–67.
5. Ефремов Л.П. Освоение заимствованных слов русским языком // Ученые записки Казахского ун-та. – Т. 25. – Алма-Ата, 1957. – С. 78–92.
6. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968. – 208 с.
7. Лисенко Ю.В. Граматична адаптація іншомовних вкраплень у сербо-хорватському художньому тексті // Мовознавство. – 1989. – №5. – С. 58–61.
8. Миртов А.В. К вопросу о грамматическом усвоении русским языком заимствованных слов // Ученые записки Горьковского государственного ун-та. – Вып. 26. – 1954. – С. 213–220.
9. Нікітіна Ф.О. Про деякі закономірності аналогічних процесів у мові // Мовознавство. – 1972. – №4. – С. 15–24.

10. Помірко Р.С. Родова ознака і вторинна номінація іменникових корелятив // Мовознавство. – 1989. – №4. – С. 35–40.
11. Потебня А.А. Язык и народность // Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 158–185.
12. Соссюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А.Корнійчук, К.Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
13. Суперанская А.В. Ударение в заимствованных словах в современном русском языке. – М., 1968. – 310 с.
14. Хлынова О.С. Лексико-грамматическая адаптация германских заимствований в русском языке XX века (на материале прессы 1991–2000 гг.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2001. – 24 с.
15. Хмелінська Р.М. Іншомовні запозичення в російській архітектурній лексиці радянського періоду // Мовознавство. – 1978. – №5. – С. 77–82.
16. Цимбалюк Ю.В. Зміна числового значення іншомовних запозичень в українській мові // Мовознавство. – 1977. – №1. – С. 25–30.
17. Шульга С.В. Унификация русского субстантивного склонения с точки зрения структуры родовых и числовых противопоставлений // Вопросы языкознания. – 1983. – №2. – С. 117–121.

В.М.Топтун

Мотивація кличок в українській зооніміці

З погляду мотивованості всі клички (зооніми) тварин поділяються на мотивовані та немотивовані. Очевидно, говорити про принципи номінації можна не тільки по відношенню до мотивованих кличок, тому що немотивовані даються без урахування якихось особливостей тварин. І все ж при називанні навіть незвичайною кличкою людина керується якимись міркуваннями, які залишаються невідомими.

Мотивовані клички

Ступінь мотивації кличок різний. Умовно ми виділяємо клички реально мотивовані й символічно мотивовані. До реально мотивованих ми відносимо такі, які містять у собі безпосередньо ту чи іншу ознаку названої тварини, наприклад: корова /Білохвоста/ (з білим хвостом); /Однорога/ (з одним рогом). Сюди ж належать клички, які вказують на ознаку, що могла б належати даній тварині, наприклад: кінь /Ви хор/ – мчить швидко; корова /Боїка/ – бідова; /Вожа та/ – іде попереду.

До символічно мотивованих кличок належать такі, що безпосередньо не відносяться до тварини, можуть характеризувати її з яко-